

سال دهم • پاییز و زمستان ۱۴۰۳ • شماره ۲۱

Biannual Journal of Islamic Psychology
Vol. 1, No. 21, Autumn & Winter 2025

ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامهٔ نماز مطلوب بر اساس منابع اسلامی

حامد رنجبر*

احمد امیدی**

چکیده

هدف این پژوهش، ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامهٔ نماز مطلوب بر اساس منابع اسلامی است. این مطالعه به روش توصیفی - پیمایشی و با نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای در میان طلاب و دانش‌پژوهان مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی^{علیه السلام} در سال ۱۴۰۳ انجام شد. برای ارزیابی روایی محتوا از ۵ نفر از متخصصان علوم اسلامی و روان‌شناسی و از شاخص‌های CVI و CVR بهره برده شد، و آیتم‌ها مورد ارزیابی قرار گرفت. برای روایی سازهٔ پرسش‌نامه نیز از همسانی درونی و تحلیل عاملی بهره برده شد. یافته‌ها حاکی از استخراج دو عامل «آداب باطنی» و «آداب ظاهری» بود و همبستگی عوامل با نمرهٔ کل معنادار بود. برای بررسی اعتبار، ضریب دو نیمه‌سازی گاتمن (۰/۸۸۰) و آلفای کرونباخ (۰/۹۳۵) محاسبه شد، که ضریب آلفا برای آداب باطنی و آداب ظاهری به ترتیب برابر با (۰/۹۳۵) و (۰/۷۷۴) بود. نتایج بیانگر روایی و اعتبار بالایی پرسش‌نامه بوده و تأیید می‌کند که این ابزار قابلیت سنجش سازهٔ نماز مطلوب را برای استفاده در پژوهش‌های مرتبط داراست.

کلیدواژه‌ها: نماز مطلوب، منابع اسلامی، پرسش‌نامه، تحلیل عاملی.

* دانشجوی کارشناسی ارشد روان‌شناسی، مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی^{علیه السلام}، قم، ایران (نویسندهٔ مسئول؛

ranjbar.hamed.psy@gmail.com)

** دانش‌آموخته دکتری روان‌شناسی، مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی^{علیه السلام}، قم، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۷

مقدمه

به تصریح قرآن کریم، هدف از آفرینش انسان عبادت است (ذاریات: ۵۶)^۱ و در میان عبادات، نماز به عنوان نماد پرستش و ستون دین شناخته شده است. این عبادت در تمام ادیان الهی حضور داشته و تنها در نحوه، شکل و مقدار آن تفاوت‌هایی وجود دارد. نماز از معدود عباداتی است که هیچ‌گاه از فرد ساقط نمی‌شود؛ حتی در شرایط اضطراری همچون جنگ یا غرق شدن نیز فرد موظف به ادای آن است (حر عاملی، ۱۴۱۶ق). مسئله‌ای که همواره به همراه نماز مطرح شده و دغدغه نمازگزاران بوده، مقبول بودن نماز در پیشگاه خداوند بوده است، و اینکه آیا نماز من چقدر حائز ویژگی‌های یک نماز مطلوب است. مسئله در اینجا سنجش میزان مطلوب بودن یک نماز است.

نمازی که شارع مقدس از انسان طلب می‌کند، فراتر از حرکات ظاهری و کلمات ادا شده، به معنای عمیق‌تری از عبادت و اتصال درونی با پروردگار دلالت دارد. این نماز، نمازی مطلوب است که در آن فرد به حقیقت عبادت دست یافته و در محضر خداوند، حضور قلب و اخلاص را تجربه می‌کند. نمازی که نه تنها به عنوان وظیفه دینی انجام می‌شود؛ بلکه با نیت خالصانه، برپاکننده تقوا و پیراستگی درونی است. در این حالت، نماز فرد را از انجام کارهای ناپسند باز می‌دارد و به او کمک می‌کند تا در سایر جنبه‌های زندگی نیز در مسیر تقرب به خداوند حرکت کند. این نمازی است که اثرات آن تنها به زمان عبادت محدود نمی‌شود؛ بلکه در رفتار و گفتار روزمره فرد تجلی می‌یابد و او را به سوی تعالی معنوی و اخلاقی سوق می‌دهد. نمازی مطلوب است که با خضوع و خشوع به جا آورده شود و آداب ظاهری و باطنی در آن مراعات شود. این نماز موجب ترکیه نفس، ارتقای معنویت و سلامت روان می‌شود و تأثیر تربیتی و اخلاقی فراوانی دارد. نمازی که فرشتگان آن را با درخشندگی خاصی به پیشگاه خداوند متعال می‌برند و پروردگار عالم این نماز را می‌پذیرد. (مظاهری و کیوانی، ۱۳۸۰). بنابراین نماز مطلوب، نمازی است که با جمیع آداب باطنی و ظاهری در تمامی ابعاد آن؛ یعنی مقدمات، مقارنات و تعقیبات در راستای آیات و روایات انجام شود.

بزرگان شیعه از مرحوم کلینی تا امام خمینی علیه السلام در آثار خود به بررسی نماز مطلوب پرداخته‌اند. از نخستین آثار همچون «کتاب الصلاة» در اصول کافی شیخ کلینی و «فضائل الصلاة» و «مسائل الصلاة» شیخ صدوق گرفته تا «اسرار الصلوة» شیخ مفید و «مصباح المتهجد» شیخ طوسی همه به جنبه‌های مختلف نماز پرداخته‌اند. در ادامه این مسیر، علامه مجلسی با «آداب الصلاة»، شهید ثانی با «التنبيهات العلیه علی وظائف الصلاة القلبیه»، و سپس ملا محمد مهدی نراقی در «جامع السعادات» و ملا احمد نراقی در «معراج

۱. «وَمَا خَلَقْتُ الْإِنْسَانَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ»

السعادة» نیز بر این میراث افزوده‌اند. تا دوران معاصر، آثار ارزشمندی چون «اسرار الصلاة» ملکی تبریزی و «سر الصلاة» و «آداب الصلاة» امام خمینی علیه السلام، میراثی ماندگار از دیدگاه شیعه در باب نماز به جا گذاشته‌اند. از سوی دیگر، پژوهش‌های علمی به جنبه‌های مختلفی از نماز پرداخته‌اند (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸)؛ به‌عنوان نمونه مقیاس «تقید به نماز» که توسط پناهی (۱۳۸۷) به صورت ۲۰ پرسش با مقیاس لیکرت پنج‌درجه‌ای تهیه و با ضریب آلفای کرونباخ ۰/۹۳ تأیید شده است. این مقیاس بر مسائلی مانند رعایت اوقات نماز، حضور قلب، لذت بردن و آرامش ناشی از نماز و توجه به عظمت خداوند تمرکز دارد؛ همچنین انیسی، نویدی و حسینی‌نژاد (۱۳۸۹) مقیاسی با عنوان «نگرش و التزام عملی به نماز» شامل ۵۰ سؤال طراحی کرده‌اند که به چهار زیرمقیاس توجه دارد: اثرگذاری نماز در زندگی، عمل به مستحبات، اهتمام به انجام نماز و حضور قلب در نماز پرداخته است. رحیمی (۱۳۹۴) نیز پژوهشی درباره «حضور قلب در نماز» انجام داده است که به سنجش این ویژگی در بین طلاب و دانشجویان پرداخته است. همان‌طور که مشخص است پژوهش‌های اندکی در حوزه مطالعات کمی در موضوع نماز صورت گرفته است و آن دسته از تحقیقات انجام‌شده نیز به ابعاد حداقلی نماز پرداخته‌اند، و پژوهشی جامع که به‌طور مستقل و علمی به مفهوم «نماز مطلوب» و استخراج مؤلفه‌های آن پرداخته باشد، تاکنون انجام نشده است.

از آنجاکه نماز مطلوب، با رعایت آداب ظاهری و باطنی و توجه به حضور قلب و انس با خداوند می‌تواند در تقویت ایمان، آرامش روانی و رشد اخلاقی فرد مؤثر باشد، و جایگاه ویژه‌ای در روان‌شناسی دین و معنویت دارد، ضرورت دارد که پرسش‌نامه‌ای جامع، معتبر و مبتنی بر منابع اصیل اسلامی طراحی شود. با ساخت این پرسش‌نامه می‌توان میزان مطلوبیت نماز افراد در جامعه را به سنجش گذاشت و افراد می‌توانند با نمره به‌دست‌آمده میزان و مورد نقصان نماز خود را یافته و آن را ارتقا بخشند. چنین ابزاری به پژوهشگران و مشاوران کمک می‌کند تا امکان سنجش نماز مطلوب و تعامل آن با متغیرهای روان‌شناختی متعددی؛ همچون سلامت روان، امید به زندگی، رضایت از زندگی و اختلالات روان‌شناختی را داشته باشند. براین اساس هدف پژوهش حاضر، ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه‌ای برای سنجش نماز مطلوب بر اساس منابع اسلامی است که با پر کردن خلأهای موجود، مسیر پژوهش‌های آینده را در این حوزه هموار ساخته و به جامعه ایمانی کمک کند تا نماز را به‌عنوان یکی از محوری‌ترین مسائل در دین، در خود تقویت و نهادینه نمایند.

روش پژوهش

این تحقیق از حیث هدف، جزء تحقیقات بنیادی بوده و به دنبال افزودن به مجموعه دانش موجود

در زمینه یک نماز مطلوب است، و از جهت رویکرد، کیفی - کمی است. از آنجاکه در این تحقیق یکی از اهداف، بررسی ویژگی‌های نماز مطلوب در آیات و روایات است، در جنبه کیفی، اطلاعات و مواد اولیه تحقیق به روش تحلیل محتوای کیفی جمع‌آوری و تحلیل شد و در جنبه کمی از آنجاکه محصول نهایی این پژوهش، تهیه و ارائه پرسش‌نامه برای ویژگی‌های نماز مطلوب است، با روش پیمایشی ابتدا نظرات کارشناسان خبره دین و سپس نگرش جامعه مورد بررسی و روایی و اعتبار پرسش‌نامه نیز مورد ارزیابی قرار گرفت.

جامعه و حجم نمونه: جامعه آماری^۱ این پژوهش شامل دانش‌پژوهان مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام در سال ۱۴۰۳ بود که در سه مقطع تحصیلی کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری مشغول به تحصیل بودند. نمونه‌گیری^۲ به صورت تصادفی طبقه‌ای^۳ انجام شد تا نمایندگی متناسبی از هر مقطع تحصیلی در نمونه رعایت شود. بر این اساس، از میان ۹۰۱ نفر جمعیت کل جامعه آماری، تعداد ۲۶۰ نفر به عنوان نمونه نهایی انتخاب شدند که شامل ۱۶۹ نفر از مقطع کارشناسی، ۶۰ نفر از مقطع کارشناسی ارشد و ۳۱ نفر از مقطع دکتری بودند. یکی از مراحل ساخت مقیاس، بررسی روایی سازه^۴ به روش تحلیل عاملی^۵ است. در روش تحلیل عاملی متخصصان برای هر متغیر^۶ بین ۵ تا ۱۰ نمونه توصیه نموده‌اند، و لذا اگر منظور محقق، تحلیل عاملی برای ۱۰ متغیر باشد، حداقل یک نمونه ۵۰ نفری برای تحلیل عاملی کفایت می‌کند. در این پژوهش محقق هر گویه را به منزله یک متغیر قلمداد کرد و نسبت ۵ به یک را لحاظ نمود. با توجه به مطالب بیان‌شده برای پرسش‌نامه نماز مطلوب که دارای ۵۰ گویه است، ۲۵۰ نمونه کفایت می‌کند (سرمد و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۲۷۰) و این مقدار در این پژوهش کمی بالاتر و با تعداد ۲۶۰ نمونه صورت گرفته است. با توجه به آزمون کفایت نمونه‌برداری بارتلت^۷ این تعداد جهت انجام تحلیل عاملی نیز معنادار (۰/۸۵۸) گزارش شده است. در این پژوهش دانش‌پژوهان مقطع کارشناسی (۰/۶۵) درصد، مقطع کارشناسی ارشد (۰/۲۳) درصد و دکتری (۰/۱۲) درصد از جامعه آماری را تشکیل می‌دهند. (۶۰/۰۴) درصد از آزمودنی‌ها متأهل و (۳۹/۰۶) درصد از آنها مجرد بودند.

1. Statistical Population

2. Sampling

3. Stratified Random Sampling

4. Construct Validity

5. Factor Analysis

6. Variable

7. Bartlett's Test of Sphericity

ابزار پژوهش: پرسش‌نامه نماز مطلوب بر اساس منابع اسلامی (محقق ساخت): پرسش‌نامه ۵۰ گویه‌ای نماز مطلوب بر اساس منابع اسلامی، بر اساس ویژگی‌های بیان‌شده از نماز مطلوب در آیات و روایات در دو عامل آداب باطنی و آداب ظاهری توسط محقق ساخته شده است. این گویه‌ها توصیف‌کننده کوتاهی از رفتار افراد در مورد انجام یک نماز مطلوب است، که آزمودنی‌ها بعد از مطالعه هر گویه میزان تطابق آن گویه با رفتارهای ظاهری و باطنی خود نسبت به نماز مطلوب در یک مقیاس لیکرت شش درجه‌ای با گزینه‌های مشخص شده را تعیین می‌کنند. به جهت ارزیابی روند روایی سنجی به روش‌های روایی محتوایی و روایی سازه صورت پذیرفت و اعتبار این آزمون از روش دو نیمه کردن آزمودن و تعیین ضریب آلفای کرونباخ استفاده گردید.

مراحل آماده‌سازی پرسش‌نامه

۱) شناسایی و مطالعه منابع مرتبط با نماز مطلوب و دسته‌بندی آن: برای جمع‌آوری اطلاعات مرتبط با ویژگی‌های نماز مطلوب، ابتدا با رویکرد توصیفی - تحلیلی منابع اسلامی مورد بررسی قرار گرفت. در این مرحله، منابع اولیه شناسایی و مستندات مرتبط دسته‌بندی شدند؛ سپس چارچوب کلی سازه نماز مطلوب ترسیم و تعریفی جامع از ابعاد مختلف آن ارائه شد. به منظور کمی‌سازی این سازه، لازم بود مفهوم «نماز مطلوب» به دقت تعریف شود. در این راستا، واژه‌های مترادف و متضاد نظیر «نماز مقبول»، «نماز تام»، «اقامه نماز»، «نماز وافی» و همچنین مفاهیمی چون «سهو در نماز»، «تهاون»، «استخفاف» و «غرار در نماز» از منابع اسلامی استخراج، دسته‌بندی و تحلیل شد. این مفاهیم در کتاب‌هایی همچون کافی (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۲۶۶)، وسائل الشیعه (حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۳۲)، من لایحضره الفقیه (ابن‌بابویه، ج ۲، ص ۶۲۰)، امالی (مفید، ۱۴۱۳، ص ۱۸۶)، دعائم الاسلام (ابن‌حیون، ج ۲، ص ۳۵۱) و بحار الانوار (مجلسی، ۱۴۱۴، ج ۸۱، ص ۲۶۷) و در قسمت کتاب الصلاة و در ابوابی همچون باب طهارت، باب فضل الصلوات، محافظه علی الصلاة، باب مواقیت صلوات، باب رکوع، باب سجود، باب قیام، باب تشهد، باب سلام، باب قنوت و باب تعقیبات نماز بیان شده بود که مستندات مرتبط با هریک از این مفاهیم جمع‌آوری و مطالعه گردید.

۲) بررسی منطبق بودن مستندات با مفاهیم: برای تعیین اینکه آیا محتوا و مؤلفه‌های تدوین‌شده خصیصه مورد نظر را به درستی سنجش می‌کنند، روش‌هایی وجود دارد. انجمن روان‌شناسی امریکا و کمیته ملی آزمایش‌های روانی (۱۹۸۵) روش اصلی شامل روایی وابسته به محتوا را مطرح کرده‌اند

(گراثمارنات و دیگران، ۱۳۹۸). در این پژوهش، برای بررسی روایی وابسته به محتوا، از دیدگاه کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی در دو مرحله استفاده شد: در مرحله اول، با طراحی جداول و درخواستی رسمی از ۵ کارشناس حوزوی با تحصیلات عالی در روان‌شناسی خواسته شد تا نظر خود را دربارهٔ مطابقت هر مؤلفه و خرده‌مؤلفه با مستندات دینی در مقیاس چهاردرجه‌ای (بسیار کم: ۱ - ۲۵، کم: ۲۶ - ۵۰، زیاد: ۵۱ - ۷۵، خیلی زیاد: ۷۶ - ۱۰۰) ارائه دهند؛ در مرحله دوم، از همین کارشناسان خواسته شد تا میزان ضرورت هر بُعد، محور و مقوله را با توجه به مستندات در سه سطح (ضروری: نمره ۳، مفید ولی غیرضروری: نمره ۲، غیرضروری: نمره ۱) تعیین کنند، که این ارزیابی توسط کارشناسان انجام شد.

۳) طراحی گویه‌ها بر اساس مستندات اسلامی: برای تدوین گویه‌های پرسش‌نامه، اصول مهمی در نظر گرفته شد؛ از جمله محدود کردن هر گویه به یک مفهوم، استفاده از ساده‌ترین عبارات، اجتناب از گزاره‌های منفی مضاعف، نمایندگی هر گویه برای یک احساس، طرز فکر یا عقیده (نه یک واقعیت) و پرهیز از توصیف‌های مبهم در بیان درجه یا مقدار؛ همچنین تعداد گویه‌های اولیه باید بیشتر از گویه‌های نهایی باشد؛ زیرا در مراحل بازمینی و تحلیل، احتمال حذف برخی گویه‌ها وجود دارد (هومن، ۱۳۶۹). بر این اساس، پرسش‌نامه اولیه با ۸۱ گویه طراحی شد و به پنج کارشناس علوم اسلامی و روان‌شناسی ارائه شد. این کارشناسان میزان ضرورت گویه‌ها^۲ (CVR) و میزان مطابقت آنها^۳ (CVI) را ارزیابی کردند. در نهایت، با بازمینی‌های انجام‌شده و بر اساس نظرات کارشناسان، تعداد گویه‌ها به ۲۶ مورد کاهش یافت.

۴) اجرای آزمایشی برای بررسی مقدمات: ضروری است پیش‌نویس پرسش‌نامه قبل از اینکه به صورت نهایی تهیه و تنظیم شود، به صورت آزمایشی به مورد اجرا بگذارد. نتایج گردآوری‌شده بعد از اجرای مرحله پیش‌آزمون به محقق کمک می‌کند اصطلاحات لازم را در بخش‌ها و مراحل گوناگون تحقیق به عمل آورد؛ زیرا محقق می‌تواند بر اساس نتایج آزمایش مراحل بعدی کار را تا نتیجه‌گیری انجام دهد و ببیند تا چه اندازه روش کار و ابزار سنجش می‌تواند اهداف تحقیق را برآورده نماید (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱). بر این اساس، گویه‌های پیش‌نویس پرسش‌نامه در گروه نمونه اجرا شد و بر اساس روش‌های مختلف آماری مورد تجزیه و تحلیل

1. Items
2. Content Validity Ratio
3. Content Validity Index

قرار گرفت. شاخص‌های آماری توصیفی هر یک از سؤال‌هایی ضرایب همبستگی آنها با یکدیگر با نمره کل آزمون و با سایر ملاک‌های خارجی محاسبه شد و سؤال‌هایی که فاقد تشخیص و اعتبار لازم بودند حذف گردیدند و سپس ضریب اعتبار (همسانی درونی) آزمون با استفاده از روش دو نیمه کردن یا سایر روش‌های مناسب برآورد شد.

۵) بررسی روایی سازه: از بسیاری جهات روایی سازه قوی‌ترین و پیچیده‌ترین رویکرد به آزمون‌سازی به‌شمار می‌رود و طبق نظر برخی پژوهشگران همه انواع روایی‌ها را باید طبقه‌های فرعی روایی ساز تلقی کرد. برای تعیین روایی سازه هیچ رویکرد منحصر به فردی که بهترین روش باشد وجود ندارد؛ اما به نظر پژوهشگران تحلیل عاملی روش مناسبی برای این کار است؛ چراکه می‌توان برای شناسایی و سنجش نیرومندی نسبی صفات مختلف روانی از آن استفاده کرد. (گراث‌مارنات و دیگران، ۱۳۹۸) در این پژوهش برای استخراج عامل‌ها از تحلیل عاملی اکتشافی و به روش تحلیل اجزای اصلی با ارزش ویژه بالاتر از یک و چرخش متعامد به شیوه واریماکس استفاده شد.

۶) بررسی روایی ملاک: این پژوهش برای بررسی روایی ملاک،^۱ از شیوه روایی هم‌گرا^۲ بهره برد. به همین منظور، پرسش‌نامه نماز مطلوب (محقق ساخت) و پرسش‌نامه نگرش و التزام عملی به نمازهای یومیة هفده رکعتی (انبیسی و همکاران، ۱۳۸۹) به‌صورت هم‌زمان بر روی ۲۶۰ نفر آزمودنی اجرا شد.

۷) بررسی اعتبار پرسش‌نامه نماز مطلوب: سازنده پرسش‌نامه در مرحله بعد یعنی تعیین درجه اعتبار آن باید هر اندازه که ممکن است میزان خطای اندازه‌گیری یا نوسان تصادفی را کاهش دهد تا درجه ثبات و پایایی قابلیت پیش‌بینی^۴ و دقت^۵ آزمون افزایش یابد. هدف اعتبار برآورد درجه تغییرات ناشی از خطاهاست. برای به‌دست آوردن اعتبار از چند روش اصلی دو نیمه کردن آزمون و ضریب آلفای کرونباخ بهره برده شد (گراث‌مارنات و دیگران، ۱۳۹۸).

یافته‌های پژوهش

ابتدا، پس از بررسی آیات و روایات معتبر مرتبط با نماز مطلوب در کتب فقهی و اخلاقی، ویژگی‌های نماز مطلوب جمع‌آوری گردید؛ پس از تعیین و تدوین مجموعه‌ای از ویژگی‌های نماز مطلوب، پژوهشگر با بررسی عمیق به مقوله‌هایی دست یافت؛ سپس این مقوله‌ها به‌صورت منظم با یکدیگر مرتبط شده و

1. Criterion Validity
3. Reliability
5. Accuracy

2. Convergent Validity
4. Predictability

عناوین کلی تری تحت عنوان محور ایجاد شد؛ در پایان با یکپارچه‌سازی، ساختاری منسجم از نماز مطلوب ارائه شد که به سه محور مقدمات، مقارنات و تعقیبات تقسیم می‌شوند. برای ارزیابی محتوایی یافته‌ها و تعیین روایی پرسش‌نامه، لازم بود که کارشناسان علوم دینی و اساتید روان‌شناسی نظرات خود را ارائه دهند و این نظرات با دو شاخص CVI و CVR ارزیابی شوند. با توجه به فرمول محاسبه CVI و CVR در روایی محتوا، در صورتی که تعداد ارزیابان ۵ نفر باشند، حداقل مقدار CVR قابل قبول بایستی ۰/۹۹ به بالا باشد، و در صورتی که محاسبه‌شده برای آنها کمتر از میزان مورد نظر با توجه به تعداد متخصصین ارزیابی‌کننده سؤال باشد، بایستی از آزمون کنار گذاشته شود؛ به این دلیل که روایی محتوایی قابل قبولی ندارند و حداقل مقدار قابل قبول برای شاخص CVI برابر ۰/۷۹ است و اگر شاخص CVI کمتر از ۰/۷۹ درصد باشد، آن گویه بایستی حذف شود (فتحی آشتیانی، محمدی، ۱۳۹۵). نتایج نظرات متخصصان علوم انسانی و روان‌شناسی در جدول ۱ گزارش می‌شود.

جدول ۱: جدول بررسی CVI و CVR مؤلفه‌ها

مؤلفه‌ها	CVR		CVI		میانگین نمرات کارشناسان
	نمره	وضعیت	تعداد کارشناس	نمره	
۱	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۲	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۳	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۴	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۵	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۶	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۷	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۸	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۹	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۱۰	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۱۱	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۱۲	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۱۳	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۱۴	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۱۵	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۱۶	۵	تأیید	۵	۱	تأیید
۱۷	۵	تأیید	۵	۱	تأیید

بعد از ارزیابی مؤلفه و خرده‌مؤلفه‌های پرسش‌نامه نماز مطلوب، در ادامه با رعایت اصول مذکور پرسش‌های اولیه مرتبط با پرسش‌نامه نماز مطلوب شامل ۱۵۰ گویه طراحی گردید و به

همراه مستندات آنها به کارشناسان متخصص علوم انسانی و روان‌شناسی ارائه شد و از آنان خواسته شد تا به بررسی روایی محتوایی گویه‌ها بپردازند. طبق فرمول محاسبه CVR در صورتی که تعداد ارزیابان ۵ نفر باشند، حداقل مقدار CVR قابل قبول بایستی ۰/۹۹٪ به بالا باشد، و در صورتی که نمرات محاسبه شده برای آنها کمتر از میزان مورد نظر با توجه به تعداد متخصص ارزیابی کننده سؤال باشد، بایستی از آزمون کنار گذاشته شود، که مطابق این فرمول بعد از ارائه گویه‌ها به کارشناسان تعدادی از گویه‌ها مطابق نظر کارشناسان حذف و نهایتاً به ۵۰ گویه نهایی شد.

در مرحله چهارم نیز پیش‌نویس پرسش‌نامه پیش از تهیه نسخه نهایی، به صورت آزمایشی اجرا شد. این مرحله به محقق کمک کرد تا اصلاحات لازم را در بخش‌ها و مراحل مختلف تحقیق اعمال کند؛ زیرا نتایج مرحله پیش‌آزمون نشان‌دهنده میزان کارایی ابزار سنجش در دستیابی به اهداف پژوهش است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱، ص ۱۳۴). در این مرحله گویه‌های پرسش‌نامه در گروه نمونه‌ای متشکل از ۱۴۴ نفر از دانش‌پژوهان مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام و نمازگزاران شهر قم در سال ۱۴۰۲ اجرا شد. داده‌های گردآوری شده با استفاده از روش‌های آماری تحلیل شد. شاخص‌های آماری توصیفی و ضرایب همبستگی گویه‌ها با نمره کل آزمون و سایر ملاک‌های خارجی محاسبه گردید. گویه‌هایی که فاقد تشخیص و اعتبار لازم بودند، حذف شدند و سپس ضریب اعتبار (همسانی درونی) پرسش‌نامه با استفاده از روش دو نیمه کردن و روش‌های دیگر برآورد شد. این پرسش‌نامه بعد از طی مراحل بالا در مرحله نهایی برای بررسی دوباره اجرا شد. در مرحله نهایی میزان و حجم نمونه باید به مقداری باشد که خطای اندازه‌گیری را کاهش داده و با فرایند اعتبارسنجی به روش تحلیل عاملی متناسب باشد. بدین منظور این مقیاس با توجه به تعداد گویه‌ها باید حداقل بر روی ۲۵۵ نفر آزمودنی انجام پذیرد، که در این پژوهش با ۲۶۰ آزمودنی، آزمون نهایی انجام پذیرفت. به جهت انجام تحلیل عاملی و بررسی کافی بودن حجم نمونه برای ورود به تحلیل عاملی از آزمون کفایت نمونه‌برداری بارتلت که در ادامه بیان می‌شود بهره برده شد.

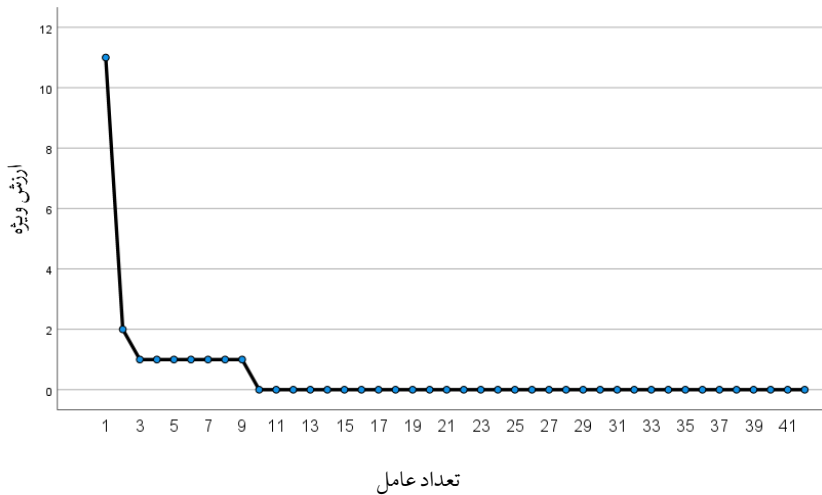
در ادامه برای بررسی تحلیل عاملی گویه‌های نهایی شده در بین ۲۶۰ نفر از گروه‌های نمونه اجرا شد. برای بررسی کفایت نمونه‌برداری از روش کفایت نمونه‌برداری KMO استفاده شد. این شاخص به دنبال پاسخ به این سؤال است که آیا تحلیل عاملی انجام شده بر روی تعداد نمونه قابل اجراست؟ دامنه این شاخص ما بین عدد صفر تا یک است و هرچه این داده‌ها به یک نزدیک‌تر باشد، نشان می‌دهد که داده‌های پژوهشگر برای انجام تحلیل عاملی مناسب‌تر است. حداقل KMO از نظر طراحان آن باید ۰/۶۰ باشد، به طوری که $KMO \leq 0/60$ باشد (کلاتری، ۱۳۸۵).

جدول ۲: آزمون بارتلت و کفایت نمونه برداری

میزان	شاخص
۰/۸۵۸	کفایت نمونه برداری به روش KMO
۴۴۸۸/۹۱۰	آزمون کرویت بارتلت
۱۲۲۵	درجه آزادی
۰/۰۰۰	سطح معناداری

مطابق با جدول ۲، شاخص KMO^۱ در این آزمون برابر با (۰/۸۵۸) که این میزان بالاتر از میزان (۰/۶۰) بوده و نشانگر میزان کفایت نمونه برداری رأی تحلیل عاملی است. در آزمون بارتلت هم شاهد درجه آزادی^۲ با نمرة (۱۲۲۵) و χ^2 دو^۳ با نمرة (۴۴۸۸/۹۱۰) هستیم که در سطح (۰/۰۰۰) معنادار قلمداد می شود. داده های فوق نشانگر معنادار بودن داده ها برای ورود به بحث تحلیل عاملی است. در تحلیل عاملی به شیوة اکتشافی^۴، به روش «مؤلفه های اصلی»، «چرخش واریماکس به همراه بهنجارسازی کایزر» و ارزش ویژه یک و بالاتر استفاده شده است. یافته های مقادیر ویژه هر یک از متغیرها و تعداد عامل های استخراجی، از طریق نمودار اسکری پلات^۵ در نمودار ۱ نشان داده شده است.

نمودار ۱: نمودار اسکری پلات برای تعیین تعداد عامل ها

1. Kaiser-Meyer-Olkin
3. Chi-Square
5. Scree Plot

2. Degrees of Freedom
4. Exploratory Factor Analysis - EFA

در نمودار ۱ قسمت عمودی نمودار، ارزش ویژه و قسمت افقی آن، تعداد مؤلفه‌ها را نشان می‌دهد. در نمودار اسکری پلات تعداد عوامل از طریق نقطه بازو^۱ تعیین می‌شود. نقطه بازو جایی است که شیب خط نمودار به طور قابل توجهی کاهش می‌یابد. در این نمودار شیب خط بعد از نقطه دو به طور قابل توجهی در محل عامل دوم هموار و مسطح شده است و بر اساس نظر پژوهشگران، نقطه پرش برای چرخش عامل‌ها، جایی است که شیب خط در نمودار اسکری تغییر کند (کلانتری، ۱۳۸۵، ص ۳۰۷). این مطلب نشان می‌دهد که دو عامل اول بیشترین واریانس داده‌ها را توضیح می‌دهند و عوامل بعدی تأثیر چندانی ندارد. بر این اساس، دو عامل در پرسش‌نامه نماز مطلوب برای انجام مراحل بعدی انتخاب گردید. در جدول ۳ ارزش ویژه عامل‌های به دست آمده بیان شده است.

جدول ۳: عامل‌ها و توصیف واریانس کل

مؤلفه	مقادیر (ارزش‌های) ویژه اولیه		مجموعه ضرایب فاکتورهای چرخش		مجموعه ضرایب فاکتورهای چرخش داده شده	
	در صد	درصد	واریانس کل	واریانس کل	واریانس کل	واریانس کل
۱	۲۹/۴۵۴	۲۹/۴۵۴	۲۹/۴۵۴	۲۹/۴۵۴	۲۰/۹۴۴	۲۰/۹۴۴
۲	۳۷/۰۶۹	۳۷/۰۶۹	۳۷/۰۶۹	۳۷/۰۶۹	۱۶/۱۲۴	۱۶/۱۲۴

جدول فوق نشانگر این است که ارزش ویژه هر دو عامل بزرگ‌تر از ۱ است. عامل اول (۱۴/۷۲۷) و عامل دوم (۳/۸۰۷) درصد از کل واریانس را اشاره می‌کند و این دو عامل در مجموع (۳۷/۰۶۹) درصد از کل پرسش‌نامه نماز مطلوب است. در این پژوهش گویه‌هایی که بار عاملی آنها بیش از (۰/۳۰) داشتند، برای تفسیر در نظر گرفته شدند. برخی از گویه‌ها در بیش از یک عامل بارگیری شده بودند، به همین دلیل این گویه‌ها بر اساس تناسب محتوایی و هماهنگی با سایر گویه‌های مرتبط به عامل مناسب تخصیص داده شدند. همان‌طور که در جدول ۴ مشخص است، عامل اول شامل (۱۶ گویه) و عامل دوم شامل (۲۶ گویه) بوده و در مجموع از (۵۰ گویه) اولیه، (۲ عامل) نهایی استخراج شده است.

1. Elbow Point

جدول ۴: ماتریس اولیه عوامل به همراه گویه‌ها و بار عاملی پرسش‌نامه نماز مطلوب

شماره گویه	متن گویه	عامل اول	عامل دوم
۱	قبل از وضو ذکر «بسم الله الرحمن الرحيم» را می‌گویم.		۰/۴۶۰
۳	هنگام وضو گرفتن برای شروع به نماز، مسواک می‌زنم.		۰/۳۶۱
۴	موقع وضو گرفتن برای نماز، دعاهاى وارد شده را با حضور قلب می‌خوانم.		۰/۵۰۳
۵	اذان و اقامه را هنگام نماز رو به قبله و در حالت ایستاده می‌گویم.		۰/۶۱۴
۶	برای تمام نمازهای واجبی که به صورت فرادا می‌خوانم، مفید هستم حتماً اذان و اقامه را بگویم.		۰/۶۹۸
۷	موقع خواندن نماز، اذان و اقامه را با حضور قلب و توجه به معانی آن می‌گویم.	۰/۵۱۵	۰/۴۵۲
۸	برای خواندن نمازهایم لباس رسمی و متعارف می‌پوشم.		۰/۳۱۹
۹	برای نمازهایم از عطر استفاده می‌کنم.	۰/۳۲۲	۰/۴۱۳
۱۰	برای ثواب بیشتر در نمازهایم، از لباس سفید و روشن استفاده می‌کنم.	۰/۳۰۸	۰/۴۰۵
۱۱	سعی دارم لباس‌هایم به هنگام نماز خواندن تمییز باشد.	۰/۳۳۲	۰/۳۹۴
۱۲	برای حضور قلب بیشتر در نماز، به این فکر می‌کنم که آخرین نمازی است که در دنیا می‌خوانم.	۰/۴۹۳	۰/۳۲۸
۱۳	نمازهایم را در مسجد به جماعت می‌خوانم.		۰/۳۷۷
۱۵	من وقتی صدای اذان را می‌شنوم سریعاً خود را مهبیای اقامه نماز می‌کنم.	۰/۳۰۸	۰/۳۱۷
۱۷	حتی اگر بهشت و جهنمی در کار نبود، برای رضای خدا، نماز می‌خواندم.	۰/۵۳۳	
۱۹	در هنگام نماز، رفت‌وآمد دیگران و اتفاقات پیرامون، توجهم را به خودش جلب می‌کند.	۰/۳۸۸	
۲۰	در نمازهایم مفید هستم، شش تکبیر قبل از تکبیره الاحرام را بگویم.		۰/۳۸۴
۲۱	به هنگام تکبیره الاحرام حالت خوف و خضوع بر من حاکم می‌شود.	۰/۶۴۱	
۲۲	قبل از «بسم الله الرحمن الرحيم» سوره حمد «اعوذ بالله من الشيطان الرجيم» را می‌گویم.	۰/۵۸۷	
۲۳	حمد و سوره را با توجه کامل و تأمل در معانی آن می‌خوانم.	۰/۶۸۱	۰/۳۱۴
۲۴	به سختی می‌توانم بر معانی آیات در نماز تمرکز کنم.	۰/۴۴۶	
۲۵	بعد از خواندن سوره حمد، ذکر «الحمد لله رب العالمين» را به صورت آهسته می‌گویم.		۰/۳۴۳
۲۶	بعد از اتمام سوره توحید، حداقل یک بار ذکر «كَذَلِكَ اللهُ رَبِّي» را می‌گویم.		۰/۴۷۶
۲۹	قبل از رفتن به رکوع، تکبیر می‌گویم و دستانم را تا کنار گوش‌هایم بالا می‌آورم؛ سپس دستانم را پایین آورده و به رکوع می‌روم.		۰/۳۷۸
۳۱	در هنگام رکوع، بزرگی خداوند را احساس می‌کنم.	۰/۷۲۷	
۳۲	در حالت رکوع، ذکر صلوات بر اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> یا لعنت بر دشمنان اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> را می‌گویم.	۰/۴۴۱	
۳۳	در حالت رکوع ذکر «سبحان ربی العظیم و بحمده» را حداقل سه بار می‌گویم.		۰/۴۴۷
۳۴	ذکرهای رکوع را با توجه و تأمل در معانی آنها بیان می‌کنم.	۰/۷۶۱	
۳۵	در سجده ذکر «سبحان ربی الاعلی و بحمده» را حداقل سه مرتبه می‌گویم.		۰/۴۹۰
۳۶	قبل، بعد و بین دو سجده ذکر «الله اکبر» را می‌گویم.		۰/۴۱۳
۳۷	ذکرهای سجده را با توجه و تأمل در معانی آنها بیان می‌کنم.	۰/۷۵۲	
۳۸	در حالت سجده عظمت خداوند و کوچکی خودم را احساس می‌کنم.	۰/۷۶۹	
۳۹	در نماز برای سجده، از تربت سیدالشهدا <small>علیه‌السلام</small> استفاده می‌کنم.		۰/۳۸۶
۴۰	بین دو سجده ذکر استغفار را با توجه و تأمل در معانی آن می‌گویم.	۰/۴۶۴	
۴۱	قبل از تشهد برخی ذکرهای بیان شده در روایات؛ همچون «بسم الله و بالله»، «الحمد لله» و «خیر الاسماء لله» را می‌خوانم.		۰/۴۴۶

شماره گویه	متن گویه	عامل اول	عامل دوم
۴۲	سعی می‌کنم قنوت نماز را طولانی کنم.	۰/۳۸۹	۰/۴۶۹
۴۳	در هنگام سلام نماز، به معنای آن توجه قلبی دارم.	۰/۷۲۸	
۴۴	سعی می‌کنم در تمام مراحل نماز، حضور قلبم را حفظ کنم.	۰/۶۴۶	۰/۳۰۰
۴۶	در تمامی مراحل نماز، عظمت خداوند و حقارت خود را نسبت به او احساس می‌کنم.	۰/۷۸۳	
۴۷	مقید هستم، همیشه بعد از سلام نماز سه بار ذکر «الله اکبر» را بگویم.		۰/۴۳۲
۴۸	تسبیحات حضرت زهرا ^{علیها السلام} را بعد از هر نماز انجام می‌دهم.		۰/۴۶۰
۴۹	همیشه سعی می‌کنم نمازهای نافله مخصوص هر نماز را به جا بیاورم.		۰/۳۶۱
۵۰	سعی دارم تعقیبات نماز را که در کتاب‌هایی مثل مفتاح الجنان است به جا آورم.		۰/۵۰۳

همان‌طور که در جدول ۴ قابل مشاهده است، عوامل اولیه تحلیل عاملی و بارهای آن ذکر شده است. با توجه به این مطلب در تحلیل عاملی‌های با حجم حداقل ۱۰۰ نفر، بار عاملی (۰/۳۰) ملاک مناسبی برای ارزیابی بوده و معنادار تلقی می‌شود، به همین منظور میزان حداقل بار عاملی در نرم افزار SPSS روی (۰/۳۰) تنظیم گردید و در نتیجه با توجه به میزان بار عاملی و بررسی سؤالات، ۷ سؤال (یک سؤال نیز در مرحله آزمایشی حذف گردید) از مجموعه ۵۰ سؤالی پرسش‌نامه نماز مطلوب به دلیل عدم کسب نمره بالای (۰/۳۰) حذف گردید و بر روی سؤالات باقی‌مانده چرخش مجدد صورت گرفت، که مطابق ارزیابی نرم افزار SPSS، شرح عملیات فوق‌الذکر در قالب جدول ذیل و با بیان مؤلفه‌های استخراج‌شده بیان گردید. پرسش‌نامه نماز مطلوب مشتمل بر ۲ عامل بود. با لحاظ عامل اول با ۱۶ گویه این عامل عبارت بود از آداب باطنی نماز و عامل دوم آن با ۲۶ گویه عبارت بود از آداب ظاهری که در مجموع ۴۲ گویه با دو عامل استخراج گردید. مطابق جدول فوق برخی بارهای عاملی متقاطع گزارش شده بود و لذا به جهت اندراج گویه تحت یکی از مؤلفه‌ها، آن گویه‌ای که دارای بار عاملی و تناسب بیشتر با مؤلفه‌ها بود، به‌عنوان گویه آن مؤلفه انتخاب گردید که در نهایت در قالب جدول ۵ نتایج آن گزارش می‌شود.

جدول ۵: ماتریس نهایی عوامل به همراه گویه‌ها و بار عاملی پرسش‌نامه نماز مطلوب

عامل اول			
شماره گویه	بار عاملی	شماره گویه	بار عاملی
۴	۰/۵۰۳	۳۱	۰/۷۲۷
۷	۰/۵۱۵	۳۴	۰/۷۶۱
۱۲	۰/۴۹۳	۳۷	۰/۷۵۲
۱۷	۰/۵۳۳	۳۸	۰/۷۶۹
۱۹	۰/۳۸۸	۴۰	۰/۳۰۰

۰/۷۲۸	۴۳	۰/۶۴۱	۲۱
۰/۶۴۹	۴۴	۰/۶۸۱	۲۳
۰/۷۸۳	۴۶	۰/۴۴۶	۲۴
عامل دوم			
شماره گویه	بار عاملی	شماره گویه	بار عاملی
۱	۰/۴۶۰	۲۹	۰/۳۷۸
۳	۰/۳۶۱	۳۲	۰/۴۴۱
۵	۰/۶۱۴	۳۳	۰/۴۴۷
۶	۰/۶۹۸	۳۵	۰/۴۹۰
۸	۰/۳۰۸	۳۶	۰/۴۱۳
۹	۰/۴۱۳	۳۷	۰/۳۹۴
۱۰	۰/۴۰۵	۳۹	۰/۳۸۶
۱۳	۰/۳۷۷	۴۱	۰/۴۴۶
۱۵	۰/۳۱۷	۴۲	۰/۴۶۹
۲۰	۰/۳۸۴	۴۷	۰/۴۳۲
۲۲	۰/۵۸۷	۴۸	۰/۶۳۶
۲۵	۰/۳۴۳	۴۹	۰/۶۱۲
۲۶	۰/۴۷۶	۵۰	۰/۵۷۴

همان‌طور که در جدول ۵ قابل مشاهده است، تعداد عامل‌ها در کنار بارهای عاملی بالاتر از (۰/۳۰) ارائه شده است. بنا بر نظر متخصصین در تحلیل‌های عاملی، بار عاملی (۰/۳۰) علامت این است که ۹ درصد از واریانس (متغیر) به وسیله عامل تعیین می‌گردد. این میزان واریانس تبیین شده به اندازه‌ای است که بتوان بار عاملی را متناسب دانست. در مرحله آخر بررسی روایی سازه نیز همبستگی بین عوامل و عوامل با نمره کل بررسی شد که نتایج آن به شرح ذیل است.

جدول ۶: همبستگی عامل با همدیگر و با نمره کل

عامل‌ها	عامل اول	عامل دوم	نمره کل پرسش‌نامه
آداب باطنی	۱	۰/۷۰۸**	۰/۸۸۷**
آداب ظاهری	۰/۷۰۸**	۱	۰/۹۵۴**
نمره کل نماز مطلوب	۰/۹۵۴**	۰/۸۸۷**	۱

با توجه به نمرات به دست آمده در جدول ۶، همبستگی بین همه عامل‌ها با نمره کل در سطح

۰/۰۱ معنادار هستند و همبستگی هر عامل با نمره کل بیشتر از همبستگی^۱ بین خود عامل با همدیگر به دست آمده است. بهترین نتیجه در همبستگی این است که همبستگی هر عامل با نمره کل بیشتر از همبستگی بین خود عامل‌ها با یکدیگر باشد (نادری و سیف نراقی، ۱۳۸۵). در جدول ۷ ضریب آلفای کرونباخ کل و هرکدام از مؤلفه‌ها آمده است.

جدول ۷: ضرایب آلفای کرونباخ عامل‌های پرسش‌نامه تصور از خدا در مرحله نهایی

عامل‌ها	تعداد آزمودنی	تعداد گویه	ضریب آلفای کرونباخ
عامل اول آداب باطنی	۲۶۰	۱۶	۰/۷۷۳
عامل دوم آداب ظاهری	۲۶۰	۲۶	۰/۹۳۲
کل پرسش‌نامه	۲۶۰	۴۲	۰/۷۶۰

با توجه به نمرات به دست آمده، آلفای کرونباخ کل پرسش‌نامه نماز مطلوب (۰/۷۶۰)، عامل آداب باطنی (۰/۷۷۳) و عامل آداب ظاهری (۰/۹۳۲) به دست آمده است. بر اساس نظر متخصصین، ضریب آلفای کمتر از ۰/۶۰ ضعیف، ۰/۷۰ قابل قبول و ۰/۸۰ خوب ارزیابی می‌شود (فتحی آشتیانی و دیگران، ۱۳۹۵). با این توصیفات تمام عامل‌ها نمره لازم را کسب نموده‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری

همان‌طور که بیان شد هدف این تحقیق، ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه نماز مطلوب بر اساس منابع اسلامی بود. پرسش اول این پژوهش بررسی روایی و اعتبار پرسش‌نامه نماز مطلوب بر اساس منابع اسلامی بود. برای بررسی روایی آزمون، از دو روش روایی محتوا و روایی سازه استفاده شد. برای بررسی روایی محتوا از نظرات ۵ نفر از کارشناسان متخصص علوم انسانی و روان‌شناسی بهره برده شد. برای تبیین کمی این مسئله نیز طبق فرمول محاسبه CVR CVR، عمل شد. بدین منظور مؤلفه‌های نظری استخراج شده از منابع دینی، توسط ۵ تن از کارشناسان دینی که تحصیلات عالی روان‌شناسی هم داشتند مورد ارزیابی قرار گرفت، در ادامه برای ارزیابی روایی سازه پرسش‌نامه نماز مطلوب، از روش همسانی درونی و روش تحلیل عاملی بهره برده شد. برای ارزیابی همسانی درونی از شیوه همبستگی تک تک گویه‌ها با نمره کل آزمون و همبستگی تک تک عوامل با نمره کل آزمون بهره برده شد. با ارزیابی نمره همبستگی، تمامی گویه‌ها و عامل‌ها دارای همبستگی مناسب و لازم بودند. این پژوهش برای بررسی روایی ملاک، از شیوه روایی هم‌گرا بهره

برد. به همین منظور، پرسش‌نامه نماز مطلوب (محقق ساخت) و پرسش‌نامه نگرش و التزام عملی به نمازهای یومیّه هفده رکعتی (انیسی و همکاران، ۱۳۸۹) هم‌زمان اجرا شدند و نتایج حاکی از همبستگی معنادار بین این دو پرسش‌نامه بودند. برای روایی سازه به روش تحلیل عاملی گویه‌های نهایی شده در بین گروه نمونه اجرا شد. آزمون بارتلت با معناداری در سطح (۰/۶۰) و کفایت نمونه‌برداری برابر با (۰/۸۵۸) حاکی از آن بود که این تعداد نمونه برای تحلیل عاملی مناسب است. برای استخراج عامل‌ها از تحلیل عاملی اکتشافی و به روش تحلیل اجزای اصلی با ارزش ویژه بالاتر از یک و چرخش متعامد به شیوه واریماکس استفاده شد. نتایج به دست آمده برای درصد واریانس هر یک از عامل‌ها به ترتیب از این قرار بود که: عامل اول با عنوان آداب باطنی نماز (۲۰/۹۴۴) و عامل دوم با عنوان آداب ظاهری نماز (۱۶/۱۲۴) درصد از کل واریانس و دو عامل در مجموع (۳۷/۰۶۹) درصد از کل پرسش‌نامه نماز مطلوب را نشان می‌دهد.

در جهت تبیین عامل آداب ظاهری نماز می‌توان گفت آداب ظاهری نماز به عنوان یکی از عامل‌های پرسش‌نامه نماز مطلوب، نقشی اساسی در تحقق نماز مطلوب ایفا می‌کند. این آداب که شامل مجموعه‌ای از اعمال و رفتارهای بیرونی در طول نماز است، به طور عمیق در منابع اسلامی مورد توجه و تأکید قرار گرفته است. هدف اصلی آداب ظاهری، ساماندهی به سلوک و حرکات فیزیکی نمازگزار است، به گونه‌ای که باروح معنوی نماز سازگاری داشته باشد و شرایط حضور قلبی و تمرکز معنوی را فراهم آورد. آداب ظاهری نماز از طریق شکل‌دهی به حرکات بدنی، طرز ایستادن، رکوع، سجود و قرائت صحیح، ضمن تقویت تمرکز و آرامش روانی، زمینه‌ای برای تهذیب نفس و تقویت خویشتن‌داری فراهم می‌سازد. این آداب همچنین با ایجاد نظم در ابعاد فیزیکی نماز و فراهم‌آوری بستر تکرار و تمرین صحیح، به تعمیق تجربه معنوی کمک می‌کنند. در واقع توجه به آداب ظاهری به نوعی نقش مقدمه‌ای برای دستیابی به آداب باطنی ایفا می‌کند؛ چراکه هرچه آداب ظاهری با دقت و توجه بیشتری رعایت شوند، امکان حضور قلب و اتصال معنوی بیشتر فراهم می‌شود. پژوهش حاضر، با استخراج و دسته‌بندی دقیق آداب ظاهری، تلاش کرده است تا چارچوب جامعی از این ویژگی‌ها ارائه دهد که بتواند در قالب پرسش‌نامه‌ای استاندارد به سنجش و ارزیابی پایبندی به این آداب در میان نمازگزاران بپردازد. با استفاده از شاخص‌های دقیق، این پرسش‌نامه نه تنها میزان آگاهی فرد از آداب ظاهری؛ بلکه میزان تمایل و التزام وی به رعایت این آداب را نیز مورد سنجش قرار می‌دهد. به این ترتیب، این سنججه می‌تواند به عنوان ابزاری معتبر برای

سنجش کیفیت ظاهری نماز و به تبع آن، میزان آمادگی فرد برای تجربه ابعاد باطنی و درونی نماز مورد استفاده قرار گیرد.

در جهت تبیین عامل آداب باطنی نماز می‌توان گفت آداب باطنی نماز به‌عنوان یکی از عمیق‌ترین و ظریف‌ترین ابعاد نماز مطلوب، نقش اساسی در دستیابی به کمال معنوی نماز و اثرگذاری آن در تحول روانی و معنوی نمازگزار ایفا می‌کنند. آداب باطنی که شامل حالات درونی و نگرش‌های قلبی فرد در هنگام نماز است، در واقع نمایانگر جوهره حقیقی نماز به‌عنوان یک عبادت عاشقانه و ارتباط مستقیم با خداوند است. بر خلاف آداب ظاهری که بیشتر بر حرکات و اعمال بیرونی تمرکز دارد، آداب باطنی با کیفیت درونی و میزان حضور قلب نمازگزار در ارتباط است. این عامل، شامل عناصری چون خشوع، اخلاص، تمرکز و توجه به معانی کلمات و آیات قرآنی است که در لحظه‌به‌لحظه نماز باید در ذهن و قلب نمازگزار جای گیرد تا وی به معنای واقعی نماز دست یابد. تأمل بر آداب باطنی نه تنها به تقویت عمق معنوی نماز کمک می‌کند؛ بلکه باعث تقویت حالات روانی مثبت، کاهش استرس و ایجاد آرامش درونی می‌شود. این آداب به‌نوعی شرایط لازم برای بروز یک حس عمیق از اتصال به خداوند هستند و در صورت تحقق باعث می‌شوند نماز از حالت مکانیکی و صرفاً ظاهری به یک تجربه عمیق و روانی تبدیل شود. به همین دلیل، آداب باطنی به‌عنوان یک عامل مهم در پرورش‌نامه نماز مطلوب محسوب می‌شود. پرسش‌نامه حاضر با بهره‌گیری از شاخص‌های استاندارد، درصدد بود تا نه تنها میزان شناخت فرد از این آداب؛ بلکه میزان درونی‌سازی و تمرین آنها را نیز ارزیابی کند. چنین سنجشی می‌تواند اطلاعات ارزشمندی درباره آمادگی روانی و معنوی نمازگزار به دست دهد و به ارزیابی کیفیت نماز به‌عنوان یک تجربه روانی و معنوی کمک کند. روایی و اعتبار با یافته‌های پژوهش‌های پیشین همسو است؛ به‌عنوان مثال پناهی (۱۳۸۷) در طراحی مقیاس «تقید به نماز» بر مؤلفه‌هایی مانند رعایت اوقات نماز، حضور قلب و لذت بردن از نماز تأکید کرده است، که با مؤلفه‌های آداب باطنی و ظاهری پرسش‌نامه حاضر همخوانی داشت؛ همچنین انیسی و همکاران (۱۳۸۹) در مقیاس «نگرش و التزام عملی به نماز»، به ابعادی همچون اثرگذاری نماز در زندگی و حضور قلب پرداخته‌اند که با عامل آداب باطنی و ظاهری پرسش‌نامه حاضر همسو است. علاوه بر این، رحیمی (۱۳۹۴) در پژوهش خود بر اهمیت حضور قلب در نماز تأکید کرده است، که این یافته نیز با بخشی از مؤلفه آداب باطنی پرسش‌نامه حاضر هماهنگی داشت. بنابراین پرسش‌نامه نماز مطلوب نه تنها از

نظر روایی محتوا و سازه تأیید شده است؛ بلکه با پژوهش‌های پیشین در این حوزه نیز همسویی دارد و می‌تواند به‌عنوان ابزاری معتبر برای سنجش نماز مطلوب در پژوهش‌های آینده مورد استفاده قرار گیرد.

بنابراین پرسش‌نامه نماز مطلوب بر اساس منابع اسلامی با توجه به مستندات ذکر شده و ارزیابی متخصصان علوم دینی و روان‌شناسی، دارای روایی و اعتبار مناسب یک پرسش‌نامه است و بدین منظور پژوهشگران، متخصصان و روان‌شناسان می‌توانند از این ابزار برای سنجش میزان مطلوبیت نماز نمازگزاران بهره ببرند.

محدودیت‌ها و پیشنهادها: این پژوهش با توجه به ماهیت اسلامی - روان‌شناختی خود و انجام آن برای نخستین بار در این سطح، با محدودیت‌هایی در دسترسی به منابع جامع در خصوص سازه نماز مطلوب مواجه بود؛ همچنین پژوهش تنها بر روی افراد مذهبی متمرکز شده است و از این رو عدم دسترسی به گروه‌های غیر مذهبی، یکی از محدودیت‌های اصلی این تحقیق محسوب می‌شود. این پژوهش به‌طور ویژه بر اساس فقه مذهب شیعه جعفری انجام شده و به منابع اهل سنت توجهی نداشته است. علاوه بر این، از آنجایی که جامعه نمونه محدود بوده است، استفاده از یک نمونه بزرگ‌تر و متنوع‌تر از لحاظ اجتماعی می‌تواند به غنای نتایج پژوهش کمک کند. پیشنهاد می‌شود که پژوهش‌های آینده با استفاده از یک جامعه نمونه گسترده‌تر و متنوع‌تر، شامل گروه‌های غیر مذهبی نیز به انجام برسند تا نتایج قابل توجهی به دست آید. علاوه بر این، بررسی تأثیرات متقابل نماز مطلوب با سایر متغیرهای روان‌شناختی مانند سلامت روان، آسیب‌شناسی روانی و حوزه‌های اجتماعی می‌تواند بینش‌های جدیدی در زمینه اثرات عمیق‌تر نماز به دست دهد؛ همچنین با توجه به محدودیت این پژوهش در بررسی آداب نماز، پیشنهاد می‌شود که پژوهشگران در مراحل بعدی تحقیق، به بررسی اسرار نماز و طراحی ابزار روان‌شناختی برای سنجش آن بپردازند. طراحی آزمون‌های پیشرفته‌تر با ویژگی‌های دقیق‌تر در ارزیابی آداب نماز نیز می‌تواند به گسترش ابزارهای موجود کمک کند.

منابع

قرآن کریم. ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.

آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۸ق). الذریعة إلى تصانیف الشیعه. قم: اسماعیلیان.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۶ق). النخصال. ترجمه علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

ابن حیون، نعمان بن محمد (۱۳۸۵). دعائم الإسلام. ترجمة أصف فيضی، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث.

ابن شعبة حرانی، حسن بن علی (۱۳۶۳). تحف العقول. علی اکبر غفاری، قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. ترجمة عبدالسلام محمد هارون، قم: دار إحياء الكتب العربية.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بيروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزيع.
بحرانی، یوسف بن احمد (۱۴۰۵ق). الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة. ترجمه محمدتقی ایروانی، عبدالعزيز طباطبایی و عبدالرزاق مقرر، قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
ثورندایک، رابرت لد (۱۳۶۹). روان سنجی کاربردی. ترجمه حیدرعلی هومن، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

جوادی آملی، عبدالله (۱۴۱۴ق). اسرار الصلاة. قم: مؤسسة النشر الإسلامي.

حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. ترجمه محمدرضا حسینی جلالی. قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث.

حافظنیا، محمدرضا (۱۳۸۱). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: سمت.

حسن زاده، رمضان (۱۴۰۰). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری (راهنمای عملی تحقیق). تهران: ساوالان.
حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۱ق). تبصرة المتعلمین فی أحكام الدین. ترجمه حسین درگاهی و محمدهادی یوسفی غروی، قم: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۷۸). آداب الصلاة. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.

خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۲۹ق). سر الصلاة. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.

دلاور، علی (۱۳۸۰). مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی. تهران: رشد.

دلاور، علی (۱۴۰۰). روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. تهران: ویرایش.

سرمد، زهره؛ بازرگان هرندی، عباس و حجازی، الهه (۱۳۸۶). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: آگه.

شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۳۷۱). التنبیهاة العلیة علی وظائف الصلاة القلیبة. ترجمه صفاءالدین بصری، مشهد: آستانة الرضویة المقدسة.

طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳). الاحتجاج. ترجمه محمدمباقر موسوی خراسان، مشهد: نشر المرتضی.

طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴). الأمالی. قم: بنیاد بعثت.

- فتوحی آشتیانی، علی، محمدی، بهاره و فتوحی آشتیانی، مینا (۱۳۹۵). آزمون‌های روان‌شناختی: شخصیت، سلامت روانی، روان‌شناسی مثبت، روان‌شناسی صنعتی. تهران: بعثت.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۱۷). المحجة البيضاء. ترجمه علی‌اکبر غفاری. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- کلانتری، خلیل (۱۳۸۵). پردازش و تحلیل داده‌ها در تحقیقات اجتماعی - اقتصادی. تهران: شریف.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی. ترجمه محمد آخوندی و علی‌اکبر غفاری. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- گراث‌مارنات، گری و دیگران (۱۳۹۸). راهنمای جامع سنجش روانی (مارنات). تهران: انتشارات ابن‌سینا.
- مامقانی، عبدالله (۱۳۸۸). سراج الشیعة در آداب الشریعت. ترجمه علی فضل‌ی. قم: رسالت یعقوبی.
- مظاهری، حسین و کیوانی، جعفر (۱۳۸۰). برنامه زندگی: مباحثی در بازشناسی فروع دین اسلام. تهران: ذکر.
- نادری، عزت‌الله و سیف نراقی، مریم (۱۳۸۵). روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی (با تأکید بر علوم تربیتی). تهران: ارسباران.
- انیسی، جعفر؛ نویدی، احد و حسینی‌نژاد، اعظم (۱۳۸۹). ساخت و تعیین روایی و اعتبار مقیاس نگرش و التزام عملی به نماز (مقاله پژوهشی وزارت بهداشت)، علوم رفتاری، ۴(۴)، ۱۸-۱۳.
- پناهی، علی‌احمد (۱۳۸۷). نقش نماز در آرامش روان. روان‌شناسی و دین، ۱(۱)، ۱۵ - ۲۸.
- رفیعی محمدی، ناصر و انصاری، علیرضا (۱۳۹۸). علل و ریشه‌های دین‌گریزی. پژوهش‌نامه تبلیغ اسلامی، ۱(۱)، ۴۹ - ۶۳.
- رحیمی نداف، محمدعلی؛ احمدی، محمدرضا و رفیعی‌هنر، حمید (۱۳۹۴). ساخت آزمون اولیه حضور قلب در نماز بر اساس منابع اسلامی، اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی، ۱(۲)، ۴۲-۲۵.
- Carnegie, D. (2010). *How to Stop Worrying and Start Living: Time-Tested Methods for Conquering Worry*. Simon and Schuster.
- Carrel, A. (1948). *Prayer*. Morehouse-Gorham Company.
- Parker, W. R. & St. Johns, E. (1957). *Prayer Can Change Your Life*. Prentice-Hall.